

PARTICULIERE COLLECTIE DEN HAAG

Rembrandt van Rijn of Jan Lievens? De kenners zijn het niet eens over welke kunstenaar *Oude man met baard* (13,7 x 11,6 cm) heeft getekend

Rembrandt, of niet?

De kunst van het toeschrijven

kunst Is die tekening van Rembrandt, van Lievens of misschien wel van Bol? Peter Schatborn houdt zich al meer dan veertig jaar bezig met dergelijke vragen. Een portret van een connaisseur en zijn krankzinnige beroep.

door Jhim Lamoree

Voortreffelijk. Beter kan nauwelijks. Op de tekening van een oude man valt weinig aan te merken. Goed getroffen is zijn houding, zijn hoofd een weinig naar links voorovergebogen, alsof hij in gedachten is verzonken. Of sukkelde hij in slaap? Aan de andere kant zou die oude man elk moment zijn hoofd kunnen oprichten en zijn ogen kunnen openen om kennis met ons te maken. Hij is even ontroerend als levendig getekend. De rimpels op zijn hoge voorhoofd, zijn ingevallen wangen en mond, zijn witte, pluizige baard en zijn uitgedunde, grijze haren met die opvallend naar voren vallende lok zijn waarachtig gekarakteriseerd. De jas die hij draagt is lossier, om niet te zeggen slordiger getekend, die jas wordt meer gesuggereerd dan gedefinieerd. Storen doet dat niet, want de aandacht van de tekenaar ging duidelijk uit naar de karakteristieke kop van de oude man. Zijn jas is bijwerk, net zoals zijn schouders en armen.

Tot zover zijn de experts het met elkaar eens: de schets, die ongetwijfeld naar het leven is getekend, is een hoogstandje, vooral als je bedenkt dat het blad waarop de tekening is gemaakt niet groter is dan veertien bij twaalf centimeter, het oppervlak van een paar postzegels. Maar dan beginnen de problemen, want wie heeft deze tekening gemaakt, welke oude meester is tot deze opvallende prestatie in staat geweest? Daarover lopen de meningen uiteen. Jan

Lievens, zegt Peter Schatborn. Rembrandt van Rijn, volgens Martin Royalton-Kisch. Beiden zijn experts op het gebied van tekeningen van Rembrandt en diens leerlingen; Schatborn is voormalig directeur van het prentenkabinet van het Rijksmuseum, Royalton-Kisch voormalig conservator van de Hollandse en Vlaamse tekeningen en prenten van het British Museum. Beiden kruisen wel vaker de degens.

Vanaf 1 februari organiseert Peter Schatborn in het Rembrandthuis te Amsterdam *Rembrandt, of niet? Oude tekeningen, nieuwe namen*, een tentoonstelling met tekeningen van Rembrandt, diens leerlingen en verwante kunstenaars, waarin hij uitlegt hoe hij tot zijn toeschrijvingen aan Rembrandt of een andere kunstenaar komt.

Gesigneerd noch gedateerd

Schatborn houdt zich al meer dan veertig jaar bezig met de kunst van het toeschrijven. Waarom is het van belang een tekening toe te schrijven aan de ene of de andere kunstenaar? Wat heeft het voor zin? Sluitend bewijs voor de attributie aan Lievens of Rembrandt kan in elk geval niet worden gegeven. De tekening *Oude man met baard* is immers gesigneerd noch gedateerd, zoals de meeste tekeningen van oude meesters uit de zestiende en zeventiende eeuw, waarvan er duizenden zijn overgebleven. Dergelijke schetsen werden gemaakt om een houding, een gebaar, een gelaatsuitdrukking of een emotie onder de knie te krijgen. Ze werden losbladig opgeborgen in een

album dat onder handbereik in het atelier lag. Als de kunstenaar zo'n motief in een schilderij wilde gebruiken, greep hij naar zijn album met tekeningen. Voor oude meesters waren dergelijke schetsen zelden zelfstandige kunstwerken, maar vooral gebruiksvoorwerpen, zoals foto's nu door hedendaagse schilders worden gebruikt ter oriëntatie.

Een complicerende factor bij het toeschrijven van tekeningen aan kunstenaars is dat de ateliers van oude meesters werden bevolkt door een legertje leerlingen. De atelierpraktijk van Rembrandt was niet anders. 'Het kunstenaarschap werd beschouwd als ambacht, niet veel anders dan het maken van schoenen,' legt Peter Schatborn uit. Er wordt dan ook wel gesproken van een werkplaats in plaats van een atelier. 'Er moest kwaliteit worden geleverd: een goeie schoen en in het geval van Rembrandt rembrandtieke tekeningen, etsen of schilderijen. Leerlingen had Rembrandt vele, hij rekende hun ook een behoorlijk bedrag aan lesgeld. Ze werden opgeleid om in zijn handschrift te tekenen en te schilderen. Deels omdat de leerlingen zelf graag in de stijl van Rembrandt werkten, deels om aan de vraag te voldoen. In het laatste geval hoefde de meester zich niet om elk detail te bekommeren.'

Verweesd

Op een tekening van Constantijn van Renesse uit omstreeks 1650 is de praktijk in het atelier van Rembrandt goed te zien. De meester en diens

leerlingen maken ieder een tekening naar hetzelfde motief: een vrouwelijk naakt dat voor hen op een bank ligt. Rembrandt wordt omringd door zijn leerlingen. Hij zit er nonchalant bij, met een been over zijn knie geslagen. De leerling met bril naast hem kijkt geconcentreerd naar het naakt. De leerling direct achter Rembrandt kijkt af. Hij kijkt over de schouder van zijn meester naar de tekening die Rembrandt maakt. De leerling die tegen de muur leunt, bijt als het ware op zijn tong, hij ploetert op de schets in zijn tekenalbum. Al die tekeningen, in elk geval de meer geslaagde schetsen, werden opgeborgen in albums die in het atelier van Rembrandt werden bewaard. Zowel de schetsen van de meester als die van de leerlingen. Bij hoge uitzondering werden ze gesigneerd.

Geen wonder dat die tekeningen verweesd zijn geraakt en zijn gaan zwerven van de ene kunstenaar naar de andere. De academische studie van een staand mannelijk naakt bijvoorbeeld, te zien op de tentoonstelling in het Rembrandthuis, is zo'n zwerftekening. In de loop der jaren is zij al aan drie kunstenaars toegeschreven. Kenners herkenden in de tekening afwisselend de hand van Ferdinand Bol, Gerbrand van den Eeckhout en Govert Flinck. Aanvankelijk werden zulke zwerftekeningen vooral aan Rembrandt toegeschreven, niet in de laatste plaats omdat ze in dat geval meer waard zijn. Die praktijk wordt duidelijk uit de opmerking van Daniel Daulby als hij in 1796 over Rembrandt schrijft dat 'a picture possess any thing of the manner of Rembrandt, it is usually attributed to him, either to enhance the value, or to flatter the possessor'. Rembrandt had daardoor erg veel tekeningen (en ook schilderijen) gemaakt. Waar had de man de tijd vandaan gehaald om al die kunstwerken te produceren?

Peter Schatborn: 'Kennerschap is niet iets vaags'

MERLIN DOORMERIK

RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Rembrandt van Rijn of Carel Fabritius? *Christus verschijnt als tuinman aan Maria Magdalena (Noli me tangere)*

Sinds de vorige eeuw is de voorraad Rembrandts alleen maar gereduceerd. Het team van het Rembrandt Research Project haalde met zijn eerste drie kloke boekwerken de kam door de schilderijen, om in de latere delen onder leiding van Ernst van de Wetering, de enig overgebleven kapitein op het schip, een meer expansionistische koers te varen. Otto Benesch, directeur van de Albertina in Wenen, en de Duitse kunsthistoricus Werner Sumowski namen de tekeningen van Rembrandt en diens leerlingen onder de loep. In hun voetsporen traden Peter Schatborn, Martin Royalton-Kisch en Holm Bevers, hoofdconservator van de Hollandse en Vlaamse tekeningen en prenten van het Kupferstichkabinett in Berlijn. Zij zijn de internationaal erkende experts van de Rembrandt-tekening, waarbij Schatborn en Bevers het vaker met elkaar eens zijn dan met Royalton-Kisch.

Discussie en controverse

In de jaren tachtig trokken Royalton-Kisch en Schatborn meer met elkaar op. Ze vervolmaakten de methode van het kennerschap door een lijst samen te stellen van Rembrandttekeningen waarover ze het eens konden worden. Ook de leerlingen van Rembrandt en andere kunstenaars kregen zo'n kernlijst.

Als een tekening niet aan de kenmerken van Rembrandt voldoet, stellen de experts de vraag: welke kunstenaar heeft haar dan wel gemaakt? Zo ontstaat discussie en controverse, worden

'Verschillen van inzicht moet je gewoon vermelden'

meningen gescherpt. Over de voortreffelijke tekening van de oude man bijvoorbeeld, die Schatborn aan Jan Lievens toeschreef en vervolgens gebruikt om de tekenstijlen van Lievens en Rembrandt, kunstenaars die elkaar goed hebben gekend, van elkaar te onderscheiden. Quatsch, aldus Royalton-Kisch. In *The Burlington Magazine* van 2011 noemde hij de argumenten van Schatborn 'something of a shock'. Royalton-Kisch herkent de hand van Rembrandt in de tekening van de oude man. In het getekende oeuvre van Lievens zou de afbeelding een einzelgänger zijn en het handschrift lijkt niet op de canon van tekeningen van Lievens, terwijl de oude man in het oeuvre van Rembrandt wel in verband kan worden gebracht met allerlei andere tekeningen met soortgelijke motieven. Hoe bestaat het, beargumenteert Royalton-Kisch, dat een ongesigioneerde tekening die op geen enkele manier iets te maken heeft met het bekende, getekende oeuvre van Lievens een uitgangspunt kan zijn voor wat

HESSISCHES LANDESMUSEUM, DARMSTADT

Boven: Constantijn van Renesse, *Rembrandt en zijn leerlingen tekenen een vrouwelijk naaktmodel*
Links: Rembrandt, *Twee zittende mannen in gesprek*

STAATLICHE MUSEEN, BERLIN

Rembrandthuis of in 2009 in het Paul Getty Museum in Los Angeles. *Drawings by Rembrandt and His Pupils. Telling the Difference* was een indrukwekkende tentoonstelling met een monumentale catalogus, zeg maar gerust zijn magnum opus. De tentoonstelling was ook de lieveling van het publiek. Meer dan 140.000 mensen kwamen er op af, een record voor tekeningen van oude meesters.

Nou is vrijwel elke tentoonstelling waar Rembrandt hangt een geheid succes, maar in Los Angeles was meer aan de hand. Schatborn had de tekeningen van Rembrandt en diens leerlingen, vaak naar hetzelfde motief, zij aan zij opgehangen. Hij nam het publiek serieus, dat door die manier van presenteren min of meer gedwongen werd tot zelfwerkzaamheid, tot beter kijken en tot vergelijken. Het kreeg niet alles voorgedrukt, het kon zelf aan de slag en dat was winst. Koud afgestudeerd als kunsthistoricus trad Schatborn in februari 1968 als jongste bediende in dienst van het prentenkabinet van het Rijksmuseum. Karel Boon, het toenmalige hoofd, wierp Schatborn in het diepe.

'Aan Boon heb ik alles te danken. Hij heeft me op het spoor van de tekeningen van Rembrandt gezet, omdat het jaar na mijn aanstelling een tentoonstelling aan hem gewijd zou worden. Boon gaf me een reisbeurs om de Rembrandttekeningen in de collecties van de grote Europese musea te onderzoeken en te vergelijken met die van de collectie in Amsterdam. Nou, toen ben ik aan de slag gegaan. Vanaf het eerste

Reductionistische ijver

Peter Schatborn blijft bij zijn toeschrijving aan Lievens, Royalton-Kisch bij zijn attributie aan Rembrandt. 'Verschillen van inzicht tussen de kenners moet je gewoon vermelden,' vindt Schatborn. 'Die helpen mij alleen maar naar nog meer argumenten te zoeken.' Regelmatig publiceert hij over zijn onderzoek of stelt hij tentoonstellingen samen, zoals nu in het

moment ben ik gaan schiften en ordenen en heb ik heel eigenwijs aangegeven dat ik in een aantal gevallen geen Rembrandt zag.'

De collectie Rembrandttekeningen van het prentenkabinet, waarvan Schatborn in 1991 hoofd werd tot aan zijn pensioen in 2001, bracht hij met reductionistische ijver terug van negen tot zes dozen.

In het brein van de kunstenaar

Is een leven dat voortdurend gestuurd wordt door Rembrandt een normaal leven? Of is die wat monomane fascinatie een pathologie? De jongensachtig geconserveerde Schatborn (77) is er de man niet naar daarop in te gaan. Hij is de voorkomendheid en vriendelijkheid zelf, maar ook gereserveerd. Hij is van de generatie die persoonlijke ontboezemingen onbehoorlijk vindt. Dikdoenerij, zichzelf op de voorgrond manoeuvreren, die eigenschappen zijn hem vreemd. Met zijn even tijdloze als onopvallende kleding – een corduroy of kaki broek, een overhemd en een trui – straalt hij gedegenheid en evenwichtigheid uit. In zijn werk uiten die kwaliteiten zich in methodiek en onkreukbaarheid, in geduld en doorzettingsvermogen. Schatborn is niet van de korte baan, maar van de marathon. Hij wordt vooral gedreven door de wetenschappelijke wens zoveel mogelijk te weten te komen over de tekenkunst van Rembrandt en diens leerlingen. Hij wil de problemen die zich daarbij voordoen doorgronden. Hoe ingewikkelder, hoe aantrekkelijker.

Schatborn is een ouderwetse connaisseur, een van de laatste exemplaren van een uitstervend soort kunsthistoricus. De moderne kunsthistoricus leert tegenwoordig meer lezen dan kijken. Schatborn blijft dichtbij het object waarin hij vooral artistieke kwaliteiten onderscheidt, ongetwijfeld omdat hij zelf tekent. Hij kent dus de praktijk, de technieken, de moeilijkheden en de oplossingen en herkent die bij de tekeningen van de oude meesters. Hij kruipt als het ware in het brein van de kunstenaar. De wetenschapper schudt de hand van de kunstenaar. Zijn visuele intuïtie is sterk, zijn kritische observaties zijn raak. De kennis die hij bij dat kijken opdoet, brengt hij glashelder onder woorden. De tekening als teken van de tijd, als object in een grotere, sociale en historische context is niet zijn kracht. Hij blijft liever bij haar artistieke kwaliteiten.

En, niet te vergeten, hij is aanstekelijk enthousiast en geniet zichtbaar van elke nieuwe ontdekking. Nog steeds. Rembrandt blijft hem verbazen; vooral het menselijke aspect weet hij goed te treffen. Zoals op de tekening van twee mannen die op een bankje met elkaar praten. De ene man steekt een sterk verhaal af, waarnaar de andere even geamuseerd als ongelovig luistert. In retrospectief mag het geen wonder heten dat Schatborn aan de tekenkunst van Rembrandt

verslingerd raakte en tot een van de grootste kenners op dat gebied is uitgegroeid. In 1956 namen zijn ouders hem mee naar de grote overzichtstentoonstelling van Rembrandt in het Rijksmuseum. Als cadeau mocht hij kiezen tussen de catalogus van de schilderijen, die van de tekeningen of die van de etsen. 'Ik koos toen de catalogus van de tekeningen.'

Martin Royalton-Kisch maakte in 2011 een diepe buiging voor Peter Schatborn in *The Burlington Magazine*, het tijdschrift voor kennerschap bij uitstek. 'Ons huidige inzicht in Rembrandt als ambachtsman is grotendeels de constructie van Schatborn.' De collega met wie Schatborn het het vaakst oneens is, maakte hem het grootste compliment. Maar is kennerschap nu een wetenschap of abracadabra? Is het niet te veel afhankelijk van een eigenwijze, persoonlijke visie? Inherent subjectief is het in elk geval. En wat is het belang ervan?

'Alsof kennerschap iets vaags is,' reageert Peter Schatborn. 'Er wordt altijd zo moeilijk over gedaan.' Hij beaamt dat kennerschap geen natuurwetenschap is, maar de methode is volgens hem dezelfde: hij verifieert en falsificeert. 'De kenners gaan uit van een kerngroep van tekeningen van zowel Rembrandt als zijn leerlingen. Daarover zijn we het vrijwel eens. Als een tekening van die canon afwijkt, zet je vraagtekens. Net zoals geleerden zich hebben afgevraagd of de zon wel om de aarde draait of juist andersom. Bij kennerschap heb je weliswaar geen sluitend bewijs, maar wel een opeenstapeling van argumenten. Die doen je vervolgens concluderen: die tekening is van Rembrandt en die van een van zijn leerlingen of een andere kunstenaar.'

Wat een gedoe

Een van de grootste gevaren bij attributies is dat de meester, in dit geval Rembrandt, wordt verheven tot een kunstenaar die geen fout heeft gemaakt. Zijn artistieke kwaliteiten zijn ongeëvenaard, zijn weergave van het perspectief of het verkort onovertroffen, zijn vormen zonder uitzondering effectief en plastisch, elke lijn en ook elke emotie goed getroffen, het verhaal dat de tekening vertelt samenhangend en ga zo maar door. Alles klopt. Rembrandt de tekenaar kent een hoge mate aan consistentie. Hij is volmaakt. Een slechte dag lijkt hij niet gehad te hebben. Het gevaar van selffulfilling prophecy is groot. Neem de twee tekeningen met Maria Magdalena, die tot haar schrik en vreugde tot de ontdekking komt dat Christus uit zijn graf is opgestaan. De tentoonstelling in het Rembrandthuis opent ermee. Voor beide tekeningen luidde lange tijd het oordeel van de kenners: Rembrandt. Maar Schatborn komt op grond van een aantal gebreken tot de conclusie dat de ene tekening door Ferdinand Bol is gemaakt. Die kon als geen

Ferdinand Bol, *Christus verschijnt als tuinman aan Maria Magdalena (Noli me tangere)*, pen in bruin

Heeft Rembrandt ooit een gezicht zo en profiel getekend?

andere leerling Rembrandt uitstekend, maar niet perfect nadoen. De tekening met het vierkante formaat blijft wat hem betreft van Rembrandt. Met de attributie aan Bol kan Royalton-Kisch instemmen, met die aan Rembrandt niet. In het eerder genoemde artikel in *The Burlington Magazine* vraagt hij zich af of die slordige, slingerende lijnen waarmee de kleding van zowel Maria Magdalena als Christus onzorgvuldig worden gedefinieerd wel van Rembrandt zijn. En heeft Rembrandt ooit zo'n uiterst delicaat uitgewerkte hand getekend of een gezicht zo strikt en profiel, zoals dat van Christus? Die retorische vragen doen Royalton-Kisch besluiten de tekening niet aan Rembrandt, maar aan Carel Fabritius toe te schrijven.

Wat een gedoe. En waarvoor? Volgens Walter Liedtke, conservator van het Metropolitan Museum of Art in New York, zijn toeschrijvingen, ondanks voortschrijdende inzichten, niet meer dan 'inspanningen' of 'pogingen' tot interpretatie. 'Kennerschap kan worden gezien als een vorm van kritiek (en ook zelfkritiek), als een voortdurend onderzoek dat geen afzienbaar of wenselijk doel heeft.'

Bij die relativering zetten Royalton-Kisch en Schatborn hun vraagtekens. 'Men zou kunnen beweren – wat ook is gedaan – dat er weinig waarde gehecht hoeft te worden aan de attributies van serieuze onderzoekers. Een toeschrijving bij benadering van een kunstvoorwerp in de juiste tijd, plaats of school zou kunnen volstaan om te voldoen aan de wetenschappelijke eisen en zelfs het algemene debat,' schrijft Royalton-Kisch in de introductie bij de catalogus van tekeningen van Rembrandt op de website van het British Museum. Om daar meteen aan toe te voegen: 'Maar zonder een geaccepteerde canon van die werken kan er geen betrouwbare analyse bestaan van de ware betekenis van Rembrandt, noch van zijn manier van werken, zijn ambitie als kunstenaar, zijn voorkeuren of zijn invloed als leraar.'

Over het doel van de kunst van het toeschrijven zijn Schatborn en Royalton-Kisch het eens. 'Het belang ervan is Rembrandt tot zijn recht te laten komen,' zegt Schatborn. Het is simpelweg niet eerlijk tekeningen of schilderijen aan Rembrandt toe te schrijven die niet van hem zijn. Niemand is daarbij gebaat, Rembrandt niet, de kunstenaars die ze hebben getekend of geschilderd niet en het publiek niet, dat op die manier niet goed wordt geïnformeerd. Alleen door het oeuvre van Rembrandt te reconstrueren, met alle mitsen en maren, kan zijn geheim worden ontrafeld. ■

'Rembrandt, of niet? Oude tekeningen, nieuwe namen' in het Rembrandthuis, van 1 februari tot en met 27 april. Met een catalogus geschreven door Peter Schatborn en Leonore van Sloten